

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری

دکتر زرین کوب

تألیف

محمد بختیاری

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۲

سرشناسه: بختیاری، محمد، ۱۳۶۳-
 عنوان و نام پدیدآور: تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دکتر عبدالحسین زرین‌کوب / تألیف محمد بختیاری.
 مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱.
 مشخصات ظاهری: ۲۲۴ ص: مصور.
 شابک: 978-964-00-1522-3
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.
 یادداشت: کتابخانه: ص. ۲۱۹-۲۰۹.
 موضوع: زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۰۱-۱۳۷۸ - نقد و تفسیر.
 موضوع: زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۰۱-۱۳۷۸ - نظریه درباره تاریخ.
 موضوع: زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۰۱-۱۳۷۸ - نظریه درباره تاریخ‌نگاری.
 رده‌بندی کتبه: ۱۳۹۱ - ۸۲۳ ی ۹۶ / PIR ۸۰۷۶/
 رده‌بندی دیویی: ۹۴۲ / ۸
 شماره کتابشناسی ملی: ۲۹۶۲۱۸۹

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۵۲۲-۳

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹۱

تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دکتر عبدالحسین زرین‌کوب

© حق چاپ: ۱۳۹۲، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

مؤلف: محمد بختیاری

طراح جلد: محمدرضا نبوی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپخانه سپهر، تهران، خیابان ابن‌سینا (بهارستان)، شماره ۱۰۰

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۵۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

مقدمه	۱۳
فصل اول: زمانهٔ زرین کوب	۱۹
سیاست و اجتماع	۲۰
اندیشه و فرهنگ	۲۵
فصل دوم: زندگی زرین کوب	۲۹
خانواده	۲۹
کودکی و نوجوانی	۳۲
تحصیلات	۳۴
زندگی دانشگاهی	۳۷
تدریس در دانشگاه	۳۷
سفرهای علمی	۳۹
تسلط بر زبان‌های خارجی	۴۱
تالیفات	۴۲
تاریخ و تاریخ‌نگاری	۴۲
عرفان و تصوف	۴۳
نقد ادبی	۴۴
زبان، فرهنگ و ادبیات ایران	۴۵
تک‌نگاری‌ها	۴۵
ترجمه‌ها	۴۵
شعر، داستان و نمایشنامه	۴۶
کتاب‌های درسی	۴۶

۴۷.....	فعالیت‌های مطبوعاتی.....
۴۸.....	خصوصیات اخلاقی.....
۴۸.....	تلاش مداوم و خستگی‌ناپذیر.....
۴۸.....	عدم دلبستگی به مشاغل اداری و سیاسی.....
۴۹.....	پرهیز از افراط و تفریط.....
۵۰.....	تواضع و فروتنی.....
۵۱.....	عشق به طبیعت، تاریخ، وطن و معلمی.....
۵۳.....	بزرگداشت‌ها، جشن‌ها و یادنامه‌های زرین‌کوب.....
۵۵.....	حوادث ناگوار زندگی زرین‌کوب.....
۵۹.....	فصل سوم: تاریخ‌نگری زرین‌کوب.....
۵۹.....	تاریخ‌نگری.....
۶۶.....	تعریف تاریخ و فایده آن.....
۶۸.....	موضوع تاریخ.....
۷۰.....	حرکت تاریخ.....
۷۲.....	محرک تاریخ.....
۷۲.....	هدف تاریخ.....
۷۳.....	تصادف و اتفاق.....
۷۴.....	شخصیت در تاریخ.....
۷۵.....	علیت در تاریخ.....
۷۶.....	علم بودن تاریخ.....
۷۷.....	عینیت در تاریخ.....
۷۹.....	تاریخ و اسطوره.....
۸۱.....	فصل چهارم: تأثیر تاریخ‌نگری اروپایی بر نگرش تاریخی زرین‌کوب.....
۸۱.....	زرین‌کوب و مکتب آنال.....
۸۸.....	مکاتب دیگر.....
۸۹.....	مورخان سنتی.....
۹۰.....	کانت، هگل و مارکس.....
۹۱.....	ویکو.....
۹۳.....	ژول میشیله و ریچارد گرین.....
۹۴.....	مکتب پوزیتیویسم و رانکه.....

۹۵	 مکتب هرنوتیک
۹۷	 فصل پنجم: زرین کوب و تاریخ نگاری داخلی
۹۷	 آغاز تاریخ نگاری علمی در ایران، و جایگاه زرین کوب
۹۷	 تاریخ نگاری سنتی در ایران
۹۸	 عوامل تحول تاریخ نگاری در ایران
۱۰۱	 تاریخ نگاری نوین در ایران
۱۰۴	 جایگاه زرین کوب در تاریخ نگاری معاصر ایران
۱۰۵	 زرین کوب و تاریخ نگاری ناسیونالیستی در ایران
۱۱۱	 فصل ششم: تاریخ نگاری زرین کوب (دیدگاه‌ها)
۱۱۱	 تاریخ نگاری
۱۱۳	 دیدگاه‌های زرین کوب درباره روش تاریخ نگاری
۱۱۴	 ترجیح تاریخ ترکیبی بر تاریخ تحلیلی
۱۱۵	 کشف و گردآوری اسناد و مدارک
۱۱۵	 تسلط مورخ بر روش تحقیق در تاریخ
۱۱۵	 اشراف و آگاهی بر حدود پیشرفت تحقیقات پیشین راجع به موضوع
۱۱۶	 دقت و احتیاط عالمانه در بررسی اسناد و تحلیل و تفسیر معقول و منطقی آن‌ها
۱۱۶	 نقد درونی و بیرونی اسناد
۱۱۷	 علاقه بی‌شایبه به حقیقت‌جویی
۱۱۷	 پرهیز از سبک‌سری و خوش‌یاوری
۱۱۸	 پرهیز از تعصب و غرض‌ورزی
۱۱۸	 ضرورت اتکا به قیاس و استدلال
۱۱۸	 پرهیز از سرقت و انتحال
۱۱۹	 قریحه و ضابطه دو عامل مهم در تاریخ‌نویسی
۱۱۹	 تألیف تاریخ جامع‌تر و انسانی‌تر
۱۲۰	 ویژگی‌های تاریخ نگاری زرین کوب
۱۲۰	 ارائه تاریخ در قالب ادبی
۱۲۲	 قرون نخستین اسلامی، قلمرو اصلی تاریخ نگاری زرین کوب
۱۲۳	 کلی‌نگری و گزیده‌گویی
۱۲۴	 برخورداری از تفکر انتقادی
۱۲۶	 بی‌تمایلی به تقسیم‌بندی مطالب

۱۲۷	 انسان دوستی
۱۲۷	 تنوع منابع
۱۲۸	 نقد منابع
۱۲۹	 استفاده از عناوین ادبی متناسب با نوشته‌ها
۱۲۹	 ارجاع نتیجه‌گیری نهایی به خواننده
۱۲۹	 تاریخ اندیشه
۱۳۰	 اعتدال‌گرایی
۱۳۲	 تاریخ تحلیلی - تطبیقی
۱۳۲	 اختلاف بین نظر و عمل
۱۳۷	 فصل هفتم: پژوهش‌های تاریخی
۱۳۷	 تاریخ و تاریخ‌نگاری
۱۳۸	 کتاب‌ها
۱۳۸	 دو قرن سکوت
۱۴۷	 تاریخ ایران بعد از اسلام
۱۵۰	 بامداد اسلام
۱۵۱	 کارنامه اسلام
۱۵۳	 تاریخ در ترازو
۱۵۶	 تاریخ مردم ایران
۱۵۷	 روزگاران
۱۵۹	 مقالات
۱۵۹	 تاریخ‌نگاری در ایران معاصر
۱۶۰	 تک‌نگاری‌ها
۱۶۰	 فرار از مدرسه
۱۶۵	 نتیجه
۱۶۹	 پیوست‌ها
۱۷۱	 سال‌شمار زندگی عبدالحسین زرین‌کوب
۱۷۷	 مصاحبه با خانم دکتر قمر آریان، همسر دکتر عبدالحسین زرین‌کوب
۱۸۰	 مصاحبه با دکتر روزبه زرین‌کوب
۱۸۳	 فهرست پژوهش‌های تاریخی دکتر عبدالحسین زرین‌کوب
۱۸۳	 کتاب‌ها

۱۸۴	 مقالات، سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها
۱۸۷	 مقالات و رساله‌های تاریخی به زبان دیگر
۱۸۷	 پژوهش‌های تاریخی گمشده زرین کوب
۱۸۹	 اسناد
۱۹۵	 عکس‌ها
۲۰۹	 فهرست منابع
۲۰۹	 کتاب‌ها
۲۱۲	 مقالات
۲۱۹	 اسناد و مدارک
۲۱۹	 پایان‌نامه‌ها
۲۲۱	 نمایه

مقدمه

تاریخ‌نگاری در ایران از عهد قدیم تا روزگار معاصر، جدا از استثناهای نادر، عموماً به شکل غیرعلمی نگاشته می‌شد. در این نوع از تاریخ‌نگاری، مورخان تنها مسائل سیاسی و نظامی را بدون توجه به موضوعات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بررسی می‌کردند. ویژگی غالب در همین تاریخ‌های سیاسی و نظامی که تنها زندگی شاهان، وزیران، خلفا و امرا را در کانون توجه خود قرار می‌دادند، اغراق و چاپلوسی، همراه با نثری مصنوع و متکلف بود که بدون توجه به رابطه علت و معلولی و تجزیه و تحلیل مسائل نگاشته می‌شد. اما از عهد قاجاریه، به‌ویژه بعد از شکست‌های ایران از روسیه، به دلیل عواملی چون تأثیرپذیری از اندیشه‌ها و روش‌های نوین تاریخ‌نگاری اروپایی در سایه گسترش روابط ایران با غرب و ترجمه کتاب‌های آنان و عوامل داخلی مثل انقلاب مشروطه، تاریخ‌نگاری در ایران به تدریج حالت سنتی را پشت‌سر گذاشته، وارد مرحله نوینی شد.

حاصل چنین تغییر و تحولی که سیر آن فراز و فرود و شدت و ضعف خاص خود را داشت، نگارش تعدادی از کتاب‌های تاریخی بود که در آن‌ها مسائل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز در کنار مسائل سیاسی و در ارتباط با یکدیگر تجزیه و تحلیل شده‌اند. از این شیوه، در دوره‌های بعدی، نیز برخی از مورخان استفاده کردند که به نوبه خود به تقویت آن پرداختند و در تغییر و تحول تاریخ‌نگاری ایران از شکل سنتی و کلاسیک آن به شیوه نوین مؤثر بودند. عبدالحسین زرین‌کوب، ادیب و مورخ معاصر، از جمله چنین افرادی است که با استفاده از زبان ادبی، تحلیل تاریخی

و نیز بهره‌گیری از بینش و روش تاریخ‌نگاری غربی، در تغییر و تحول تاریخ‌نگاری ایران و رواج و گسترش مسائل مربوط به حوزه نظری تاریخ نقش مؤثری داشت.

جایگاه زرین‌کوب در تاریخ‌نگاری معاصر و آرای او درباره تاریخ و تاریخ‌نگاری که در قالب دو اصطلاح «تاریخ‌نگری» و «تاریخ‌نگاری» بیان شده است، باید به‌طور عمیق و دقیق بررسی شود. پژوهش حاضر درصدد است با جواب دادن به سؤالاتی از قبیل: تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری از دیدگاه زرین‌کوب چگونه ارزیابی می‌شوند؟ مکاتب تاریخ‌نگاری معروف جهان در بینش و روش تاریخ‌نگاری زرین‌کوب چه تأثیری داشتند؟ آیا زرین‌کوب در تاریخ‌نگاری آنچه را در حوزه نظر مطرح نمود، در عرصه عمل نیز به کار بست؟ چنین تکلیفی را بر عهده گیرد. هرچند نگارنده ممکن است در انجام این پژوهش کاملاً موفق نباشد، حداقل آن را مقدمه‌ای بر تحقیقات بعدی در این باره می‌داند.

تحقیق و تفحص درباره تفکر دوره یا فرد خاصی باید همچون دیگر عرصه‌های تاریخ مورد توجه مورخان و محققان قرار گیرد. اما انگار بسیاری از پژوهشگران تاریخ ارزش‌چندانی برای آن قائل نمی‌شوند و خود را بیشتر درگیر عرصه‌های دیگری همچون تاریخ سیاسی می‌کنند. تفکر تاریخی زرین‌کوب نیز به خاطر چنین دلایلی، کمتر از دیگر بخش‌های زندگی او مورد توجه قرار گرفته است. وجود چنین نقصی، در کنار علاقه نگارنده پژوهش حاضر به مسائل فلسفی و نظری تاریخ، موجب شده است که چنین مسئله‌ای به‌عنوان موضوع تحقیق انتخاب شود تا شاید بتواند با مراجعه به آثار زرین‌کوب در عرصه تاریخ و تاریخ‌نگاری، روایای تاریک و مبهم و بررسی‌نشده بینش و روش تاریخی او را روشن ساخته، نظریات مورخ و محقق ایرانی را در مورد مسائل نظری تاریخ و شیوه تاریخ‌نویسی او نشان دهد.

ماهیت مسئله که موضوعی نظری است، استفاده از روش تحلیلی را ایجاب می‌کند. بر همین اساس، نگارنده نیز کوشیده است تا حد امکان، چنین موضوعی را با روش خاص خود انجام دهد. البته از روش توصیفی نیز برای بیان برخی از زوایای پژوهش، در کنار روش تحلیلی استفاده شده است.

این نوشتار در هفت فصل آماده شده است: در فصل نخست، هدف نگارنده ارائه

نمایی کلی از اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره پهلوی است تا جامعه‌ای را که زرین کوب در آن نشو و نما یافته و دست به خلق آثاری زده، در پیش چشم خواننده مجسم سازد. فصل دوم درباره زندگی عبدالحسین زرین کوب می‌باشد. در این فصل، ابتدا از محیط خانواده‌ای که زرین کوب در آن پرورش یافته، سخن گفته شده تا تأثیر آن را در دیگر مراحل زندگی وی نشان دهد، سپس درباره زندگی فردی و اجتماعی زرین کوب از دوران کودکی تا زمان پیری و فوت ایشان بحث شده است. در فصل سوم، تفکر تاریخی زرین کوب از کتاب تاریخ در ترازو و مقالاتی که درباره مسائل نظری تاریخ نوشته استخراج و بیان شده است. در فصل چهارم، درباره تأثیر مکاتب تاریخ‌نگاری و نیز آرای متفکران و مورخان صاحب‌نظر در حوزه مسائل فلسفی و نظری تاریخ بر بینش و روش تاریخ‌نگاری زرین کوب بحث شده است. مطالب این فصل به دو قسمت تقسیم شده: در بخش نخست، شباهت تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری زرین کوب و اصول تاریخ‌نگاری مکتب آنال بررسی و در بخش دوم، به تأثیر دیگر مکاتب و متفکران اروپایی بر بینش و روش تاریخ‌نگاری زرین کوب پرداخته شده است. فصل پنجم به دو موضوع بسیار مهم اختصاص یافته است، قسمت اول مربوط است به نحوه شروع تاریخ‌نگاری علمی در ایران و تغییر و تحولی که تاریخ‌نگاری ایرانی به تأثیر از غرب و مقصیبات زمانه به خود می‌بیند و با پشت‌سر گذاشتن شیوه سنتی، به تدریج وارد مرحله نویسی می‌شود. در این قسمت، به‌طور مفصل به جایگاه و نقش زرین کوب در این تغییر و تحول پرداخته شده است. قسمت دوم این فصل درباره ناسیونالیسم در ایران و تأثیر آن بر تاریخ‌نگاری زرین کوب است. در این قسمت، جنبه ناسیونالیستی تاریخ‌نگاری زرین کوب به تفصیل بحث و بررسی شده است. مطالب فصل ششم درباره دیدگاه‌های زرین کوب در مورد شیوه صحیح و علمی تاریخ‌نویسی و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری اوست. در این فصل، هم به نظریات زرین کوب پرداخته شده هم به ویژگی‌های تاریخ‌نویسی او؛ و در آخر به مواردی از تضاد بین نظر و عمل اشاره شده است. در فصل هفتم که آخرین فصل نوشتار حاضر می‌باشد، به بررسی پژوهش‌های تاریخی زرین کوب پرداخته شده تا آنچه در فصل پیش از آن درباره ویژگی‌های تاریخ‌نگاری او گفته شده در

عمل نیز نمونه‌هایی برای آن‌ها ارائه شود.

تحقیق در هر زمینه‌ای مشکلات و محدودیت‌های خاص خود را دارد، پژوهش حاضر نیز از چنین قاعده‌ای مستثنا نیست، اما برخلاف بسیاری از تحقیقات که نویسندگان آن‌ها از کمبود منابع شکایت دارند، مشکل اصلی نگارنده در این پژوهش گسترگی منابع و مأخذی بود که باید مورد بررسی قرار می‌گرفتند. چنین مشکلی از همان فصل نخستین که برای ارائه تصویری از سیاست، اجتماع، اندیشه و فرهنگ زمانهٔ زرین‌کوب باید منابع متعددی مورد مطالعه قرار می‌گرفت، شروع شد و در فصول بعدی که تاریخ‌نگاری زرین‌کوب و تأثیر تاریخ‌نگاری اروپایی بر پیش و روش تاریخی او را بررسی می‌کرد، ادامه پیدا کرد. در کنار این‌ها، تألیفات خود زرین‌کوب و آثاری که در مورد عرصه‌های مختلف زندگی او نوشته شده‌اند، به اندازه‌ای بود که نگارنده را مجبور کرد تا از گستردگی منابع مورد بررسی به‌عنوان یکی از مشکلات تحقیق یاد کند. مشکل دیگر این تحقیق به جنبهٔ نظری آن مربوط می‌شود. هرچند نگارنده علاقهٔ خاصی به مسائل نظری تاریخ دارد، ولی باید اذعان کرد که تجزیه و تحلیل چنین مسائلی، تبحر و تخصص خاص خود را لازم دارد، به‌ویژه نگارش آنچه در ذهن وجود دارد، کاری سخت و مشکل است. این مسئله موجب شد که نگارنده در موارد متعددی برای نوشتن جمله‌ای، ساعت‌ها وقت صرف کند.

در پایان بر خود فرض می‌دانم از تمام عزیزانی که به نحوی از انحاء نگارنده را در انجام پژوهش حاضر یاری نمودند، صمیمانه سپاسگزاری کنم. بی‌تردید، بدون کمک و یاری ایشان، پژوهش حاضر چنین انجام نمی‌یافت. نخست باید از استاد ارجمندم، جناب آقای دکتر منصور صفت‌گل یاد کنم که در این پژوهش همواره راهنما و مشوق من بودند. ایشان متن اولیهٔ این اثر را دو بار با دقت مورد ارزیابی قرار دادند و نکات سودمندی جهت اصلاح آن ارائه نمودند. همچنین بایسته است از کمک‌های استاد محترم جناب آقای دکتر روزبه زرین‌کوب (برادرزادهٔ مرحوم دکتر عبدالحسین زرین‌کوب) تشکر کنم که با راهنمایی‌های دلسوزانه‌شان نکات ارزنده‌ای را به نگارنده یادآوری نمودند و در دسترسی به منابع پژوهشی از هیچ

کمکی دریغ نمودند. خانم دکتر قمر آریان، همسر مرحوم دکتر عبدالحسین زرین کوب، با وجود بیماری شدید، وقت گران قدر خود را برای انجام مصاحبه‌ای در اختیار بنده قرار دادند، از ایشان نیز تشکر می‌کنم و سلامت و طول عمر ایشان را از خداوند منان مسئلت دارم. همچنین باید از آقای دکتر داریوش رحمانیان که اندیشه آغازین پژوهش در حوزه نظری تاریخ را در ذهن نگارنده ایجاد نمود، سپاسگزاری کنم. آقای دکتر ظریفیان و آقای دکتر عباس قدیمی نیز همیشه با گشاده‌رویی پاسخ‌گوی سؤالات علمی نگارنده بودند، به‌ویژه دکتر قدیمی که در تمام مراحل انجام پژوهش حاضر راهنما و مشوق این جانب بودند، از این دو استاد بزرگوار نیز تشکر می‌کنم. دوست ارجمند جناب آقای دکتر افشین جعفرزاده که علاقه خاصی به موضوع پژوهش حاضر داشتند، با راهنمایی‌های ارزنده‌شان مرا رهین منت خود قرار دادند، هم‌کلاسی‌های محقق و فرزانه‌ام، خانم سمیه سوری و خانم الهام شیرین‌زبان آذر، نسخه نهایی اثر را با وسواس تمام بررسی کردند و نکات سودمندی را متذکر شدند، دوستان دیگری هم بودند که بدون یاری آن‌ها این تحقیق به انجام نمی‌رسید، از همه این عزیزان سپاسگزاری می‌کنم و امیدوارم که همگی در پناه رحمت بی‌پایان الهی سلامت و سرفراز باشند. در نهایت از پدر و مادر مهربانم - آن دو سرچشمه محبت - که در این بیست و چند سال جز سختی و مشقت بر ایشان نداشتم، کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم. امیدوارم خداوند متعال توفیق جبران زحمات آن‌ها را برای بنده حقیر عطا فرماید.

فرزانگانی که به تحقیق در حوزه فلسفی و نظری تاریخ مشغول هستند، با دشواری‌های عدیده این کار آشنايند. این سختی‌ها و بضاعت اندک نگارنده ممکن است باعث بروز خطاهایی شده باشد. مسئولیت چنین خطاهایی تنها بر عهده این جانب است و لاغیر. خواندگانی که این خطاها را متذکر شوند و مرا از راهنمایی‌ها و تذکرات خود بهره‌مند نمایند، متنی بزرگ بر من خواهند گذاشت.

محمد بختیاری

نهم مرداد ۱۳۸۹